

Prof. dr hab. Michał Pietrzak
Katedra Prawa Wyznaniowego
Wydział Prawa i Administracji
Uniwersytet Warszawski

O C E N A

**Dorobku naukowego i pracy habilitacyjnej Ryszarda Michałaka pt.
*Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w
latach 1945 – 1989.* wyd. Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra,
2014, str. 450.**

Dr Ryszard Michałak, ur. 10 kwietnia 1972 r. ukończył studia w Uniwersytecie wrocławskim w 1996 r. na Wydziale Pedagogicznym. Tytuł naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie historii uzyskał na Wydziale Humanistycznym Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze. Po uzyskaniu tytułu doktora i wygraniu konkursu został mianowany adiunktem w Instytucie Politologii Uniwersytetu Zielonogórskiego, gdzie pracuje do dnia dzisiejszego. W latach 2002 – 2008 pełnił funkcje zastępcy dyrektora w tym Instytucie. W latach 2005 – 2010 pracował jako wykładowca i starszy wykładowca W Instytucie Politologii oraz w Instytucie Społeczno-Prawnym Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Wałbrzychu.

Problematyka badawcza, którą interesuje się dr R. Michałak koncentruje się na zagadnieniach polityki wyznaniowej władz polskich w okresie PRL wobec wyznań nierzymskokatolickich. Już praca magisterska podejmowała temat *Państwo a Zjednoczony Kościół Ewangeliczny w latach 1947 – 1956*. Praca doktorska dotyczyła już szerszego tematu – *Polityka władz państwowych wobec*

kościół protestanckich w latach 1945 – 1956. Dobre jej oceny przez promotora prof. dr hab. T. Marcza i recenzentów: prof. dr hab. H. Szczegóły i prof. dr hab. B. Łukasiewicza zachęciły habilitanta do jej publikacji, pod nieco zmienionym tytule – *Kościół protestancki i władze partyjno-państwowe w Polsce 1945 – 1956*. Pozytywne oceny wydawnicze dwóch profesorów dobrze znających tę tematykę prof. dr hab. K. Karskiego i prof. dr hab. K. Urbana oraz innych recenzentów skłoniły habilitanta do rozszerzenia badań na wszystkie mniejszości religijne i cały okres PRL.

Rozprawa pt. *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945 – 1989*, wydana przez Uniwersytet Zielonogórski w 2014 r., str., 450, jest w dorobku habilitanta pozycją najważniejszą, mającą wiele zalet, które zapewnią autorowi pozytywne oceny czytelników. Pierwszą zaletą opracowania jest wybór kryteriów merytorycznych, będących podstawą podziału na rozdziały. Zapewniły one przejrzystość i adekwatność tematu rozprawy. Rozpoczyna ją rozdział pierwszy: Twórcy i decydenci polityki wyznaniowej, uwarunkowania polityki wyznaniowej wobec mniejszości wyznaniowych, obsadzanie kierowniczych stanowisk, polityka likwidacyjna, polityka reglamentacyjna, obrzeża głównego nurtu polityki wyznaniowej, determinanty doktrynalne i teologiczne polityki wyznaniowej, mniejszości wyznaniowe w propagandzie i działaniach anty-rzymskokatolickich.

Drugie kryterium konstrukcji rozprawy habilitacyjnej stanowi chronologia. Rozważania rozpoczyna rok 1945 a kończy rok 1989. O ile rok 1989 jest zrozumiały o tyle wątpliwości może budzić rok 1945, który nie jest wyraźną cenzurą w polityce wyznaniowej PRL. W 1945 r. utworzony został Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej, który sankcjonował zwycięstwo obozu komunistycznego w Polsce. Od ogłoszenia w 1944 r. Manifestu PKWN obowiązywało w Polsce ustawodawstwo wyznaniowe II RP (przepisy Konstytucji

z 17 marca 1921 r. i ustawy wydane na jej podstawie). Określały one politykę władz państwowych wobec mniejszości wyznaniowych.

Mimo korzystnych przepisów Konstytucji marcowej, status prawny mniejszościowych związków wyznaniowych opierał się na ustawach zaborczych. Władze państwowe uznały prawnie tylko jeden Wschodni Kościół Staroobrzędowy w 1928 r. Zaledwie siedem na 42 uzyskało regulację przewidzianą w Konstytucji marcowej. Według oświadczenia urzędników Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego było to spowodowane neutralną nieżyczliwością rządu wobec nieuznanych związków wyznaniowych. Czyniły tym samym liberalne przepisy Konstytucji fikcyjnymi.

Odżyły one w 1945 r. W oparciu o przepisy Konstytucji marcowej uznano Kościół Metodystyczny, Kościół Ewangelicko-Reformowany, Kościół Katolicki Mariawitów, Kościół Starokatolicki Mariawitów. Postępowanie dzieliło się na dwa etapy. W pierwszym następowało określenie zasad stosunku państwa do poszczególnych związków wyznaniowych. W drugim etapie Rada Ministrów, w formie uchwały uznawała ich prawo wewnętrzne lub statut.

Indywidualny sposób regulacji położenia prawnego związków wyznaniowych w formie pozaustawowej, przewidzianej przez Konstytucję marcową (art. 116) zastosowano w 1946 r. do Polskiego Narodowego Kościoła Katolickiego, Polskiego Kościoła Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów oraz Unii Zborów Adwentystów dnia Siódmego. Uznane w formie decyzji administracyjnej związki wyznaniowe uzyskały uprawnienia przewidziane w Konstytucji marcowej dla wyznań prawnie uznanych.

Odrębny sposób regulacji statusu prawnego związków stworzony został przez nowelizację w 1949 r. prawa o stowarzyszeniach. Nowo powstające związki wyznaniowe mogły przybrać formę stowarzyszenia zarejestrowanego, posiadającego osobowość prawną i stowarzyszenia zwykłego, bez tego uprawnienia. Pod koniec lat osiemdziesiątych istniało w Polsce przeszło

trzydzieści związków wyznaniowych działających jako stowarzyszenia zarejestrowane oraz kilka jako stowarzyszenia zwykłe. Sytuacja prawna związków wyznaniowych mniejszości religijnych uległa radykalnej poprawie w ustawie o gwarancjach sumienia i wyznania z 17 maja 1989 r.

Bazę źródłową rozprawy habilitacyjnej dr R. Michalaka cechuje wyjątkowa sumienność badawcza, przejawiająca się w dążeniu dotarcia i wykorzystania wszystkich dostępnych materiałów, pozwalających na wszechstronne dokumentowanie analizowanych zagadnień. Szczególną wartość dla autora miały materiały archiwalne zgromadzone przez Instytut Pamięci Narodowej, a wśród nich dokumenty aparatu bezpieczeństwa publicznego. Wymagały one dużej ostrożności badawczej, ze względu na sposoby ich uzyskiwania przez pracowników tego aparatu. Wiele cennych materiałów uzyskał autor w Archiwum Akt Nowych i w państwowych archiwach regionalnych. Uzupełniają bazę źródłową materiały prasowe, publikowane zbiory dokumentów różnorodnej proveniencji i tematyki, wspomnienia, relacje, wywiady. Odrębne źródło informacji stanowią czasopisma naukowe, także kościelne, monografie, publicystyka. Bibliografia zajmuje w pracy habilitacyjnej 76 stron (19% całości). Tak bogata i zróżnicowana baza źródłowa zapewniła rozprawie solidną podstawę dla rozważań merytorycznych, ocen i wniosków.

Stosowane w pracy habilitacyjnej metody badawcze cechuje różnorodność i solidne opanowanie warsztatu naukowego. Każdy fakt objęty eksploracją badawczą poddawany jest krytycznej i pogłębionej analizie, uwzględniającej różnorodne uwarunkowania: historyczne, polityczne, społeczne, religijne, geopolityczne. Czytelnik otrzymuje w pracy szerokie spektrum zagadnienia badawczego sformułowanego w tytule. Oceny, wnioski, uogólnienia, polemiki są formułowane z ostrożnością badawczą i dbałością o mocne ich osadzenie w materiale dokumentacyjnym.

Zgodnie z zasadami funkcjonowania państwa w ustroju totalitarnym, jakim była Polska, decydentami kierującymi w latach 1945 – 1989 polityką wyznaniową wobec zarówno mniejszości jak i większości było Biuro Polityczne PZPR z I Sekretarzem jako przewodniczącym. Wykonawcami jego decyzji był Urząd do Spraw Wyznań i departament wyznaniowy w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, od 1955 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Kierunki tej polityki warunkowało wiele różnorodnych czynników: relacje polsko-radzieckie, oddziaływanie doktryny marksizmu-leninizmu, poglądy I Sekretarza KC PZPR, brak kontroli działalności aparatu bezpieczeństwa nie tylko w pierwszych latach PRL (prześladowania Świadków Jehowy), brak poszanowania dla przepisów prawa.

Zgodzić się należy w pełni z poglądami habilitanta, że o pozytywnych efektach polityki wyznaniowej państwa wobec mniejszości religijnych decydowali ludzie pracujący w Urzędzie do Spraw Wyznań łącznie z kierownikami, których większość znałem osobiście (S. Kiryłowicz, A. Merker, K. Kąkol, A. Łopatka, J. Kuberski). Byłem także promotorem trzech doktorów: H. Kołodziejaka, A. Czohary i E. Goryczki. Warto może przypomnieć, że pierwszy szef Urzędu A. Bida został usunięty ze stanowiska za ordynarne zachowanie wobec duchownego.

Nie mogę zrozumieć polityki likwidacyjnej wobec Świadków Jehowy. W 1950 r. tą polityką kierowała J. Brystigerowa, dyrektor V departamentu w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego. Główny zarzut stawiany im, nie były zasady wiary, ale szpiegostwo na rzecz USA. Liczne procesy jakie im wytaczano w latach 1950 – 1955 kończyły się surowymi karami: dożywocie, więzienia po 15, 10 lat. Przy stosowaniu tortur śmierć poniosło 18 członków tego wyznania. Represje za odmowę służby wojskowej orzekały sądy wojskowe po 3 lata więzienia. Świadkowie Jehowy nie uznawali państwa, traktowali je jako dzieło szatana, nie uczestniczyli w wyborach, szerzyli hasło o końcu świata. Represje

trwały jeszcze w okresie rządów Gierka. Dotyczyły głównie przywódców, skazywanych na trzy lata więzienia, na podstawie przepisów z II RP, które miały zwalczać masonerię. Tworzenie stowarzyszeń, które mają pozostać tajemnicą dla władz państwowych. Nikt nie poniósł odpowiedzialności za śmierć i więzienie tych ludzi, mimo iż Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. przedłużyła bieg przedawnienia w stosunku do przestępstw nie ściganych z przyczyn politycznych (art. 43). Nikt też nie wystąpił w ich obronie, a niektórzy te represje akceptowali. A są to ludzie uczciwi, którzy 10 przykazań uznają za nakazy boskie.

Nie bardzo mogę zgodzić się z habilitantem gdy omawia kwestię stosunków związków wyznaniowych mniejszości religijnych do własnej przeszłości, sięgającej minionej epoki. Sprowadza się to do pytania o charakter i stopień współpracy duchownych oraz innych działaczy kościelnych z aparatem państwowym. Wyłania się tu pytanie czy był jakiś inny aparat państwowy. Przecież musieli rozmawiać i dyskutować z takim jaki był. Społeczeństwo polskie nie miało na to żadnego wpływu zwłaszcza do 1956 r. Opinie historyków Instytutu Pamięci Narodowej mylą się kiedy pragną oceniać przeszłość według kryteriów właściwych w państwie demokratycznym i liberalnym a nie totalitarnym. Współcześnie jak i w przeszłości, współpraca czy współdziałanie organów kościelnych z państwowymi była i jest przecież niezbędna i to zarówno w ustroju totalitarnym jak i autorytarnym czy demokratycznym, tylko mechanizmy są zróżnicowane. Wiadomo, że w socjalistycznych państwach totalitarnych ta współpraca przybierała przeważnie formę dyktatu. Przecież w 1950 r. Kościół Katolicki zawarł z władzami komunistycznymi porozumienie normujące uprawnienia i działania Kościoła i nikt nie zarzuca dzisiaj prymasowi Wyszyńskiemu współpracy.

Podzielam pogląd autora pracy habilitacyjnej, że W. Roszkowski myli się w swej Historii Polski XX wieku, że polityka władz komunistycznych, przez cały okres po II wojnie światowej dążyła, przez wspieranie sekt, do rozbijania

społeczności katolickiej. Ale te same władze komunistyczne zawierające porozumienie z Kościołem Katolickim w 1950 i 1956 r. chyba nie dążyły do likwidacji związków wyznaniowych mniejszości religijnych, czyli sekt.

W ocenie dorobku naukowego dr R. Michalaka nie można pominąć: rozpraw, artykułów, esejów na różne tematy z zakresu polityki wyznaniowej nie tylko w Polsce, ale także w innych krajach. Świadczą one o aktywności badawczej habilitanta. Rozwijają i utrwalają różne wątki i wzmacniają syntezę zawartą w pracy habilitacyjnej. Ze względu na ich ilość muszę ograniczyć się do wybranych pozycji.

Artykuł pt. *Divide et impera. Szkic o złożoności polityki wyznaniowej PRL wobec kościołów mniejszościowych i jej następstw*. Autor neguje pogląd faworyzowania Kościoła Polski-katolickiego przez ówczesne władze, o czym świadczyć miało jego prawne uznanie w 1946 r. O prześladowaniu przez władze PRL tego Kościoła decydował fakt pochodzenia tego Kościoła z USA. Efektem ich była śmierć w więzieniu biskupa J. Padewskiego i skazanie na karę śmierci ks. E. Narbutta. Zmiany w kierownictwie tego Kościoła (bp. Rode) nie spowodowały przejścia wielu wiernych Kościoła Katolickiego, do Kościoła Polsko-katolickiego.

Artykuł pt. *Kościół Protestanckie*, opublikowany w 2009 r. dotyczył polityki władz państwowych wobec tych kościołów. Zgadzam się w pełni z autorem, że Urząd do Spraw Wyznań był najważniejszym ośrodkiem kształtowania polityki państwa wobec wyznań nie tylko nierzymskokatolickich, ale i Kościoła Rzymsko-katolickiego. Zawdzięczał to wysokim kompetencjom szefów i urzędników tego Urzędu. Dlatego kościoły i związki wyznaniowe przeżyły ten najgorszy okres rządów B. Bieruta w lepszej kondycji organizacyjnej i materialnej niż kościoły i związki wyznaniowe w innych krajach obozu socjalistycznego.

W swoich badaniach habilitant przekroczył granicę i poddał analizie temat – Państwo, Cerkiew i Kościół Rzymskokatolicki w Rosji w 2002 r. Tajny raport o ekstremizmie religijnym w Federacji Rosyjskiej. Podejmuje w nim krytykę działalności władz rosyjskich wobec usuwania z Rosji duchownych katolickich, głównie narodowości polskiej. Inicjatorem tej akcji jest Rosyjski Kościół Prawosławny, który widzi w działalności duchownych katolickich przejawy prozelityzmu. Opracowanie wskazuje, że władze rosyjskie dążą do utworzenia Trzeciego Rzymu, który ma mocno zakorzenienie w historii Rosji. Protesty arcyb. Kondrusiewicza przeciwko naruszaniu wolności religijnej i Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy nie odnoszą skutków. Rosyjska Duma odrzuciła zarzuty prozelityzmu. Prawosławni demonstrowają przeciwko Watykanowi i postulatam katolików. Symbioza państwa i cerkwi panująca w przeszłości odżywa w 21 wieku. Podwojona została liczba diecezji prawosławnych. Katolicy są obwiniani o wszystkie możliwe grzechy. Ujawniony dokument wskazuje na konieczność ograniczenia działalności nie tylko katolików ale i innych grup religijnych. Akcja Kościoła Prawosławnego zmierza do sytuacji, w której istnieć będzie w Rosji tylko jedno wyznanie.

Celem polityki wyznaniowej władz komunistycznych w PRL, podobnie jak w innych krajach obozu państw socjalistycznych było stworzenie społeczeństwa ateistycznego. Ta dyrektywa była realizowana z różną intensywnością, różnymi metodami i przeważnie z nikłymi skutkami. Habilitant koncentruje swe rozważania w rozprawie na polityce wyznaniowej państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945 – 1989, czyli w okresie Polski Ludowej. Jest to praca historyczno-polityczna. Koncepcja pracy jest efektem dłuższych przemyśleń i badań. Polityka wyznaniowa władz państwowych dotyczy mniejszości wyznaniowych, stanowiący kilka procent ogółu ludności w okresie 44 lat. Polityka ta miała liczne uwarunkowania i zmiany. Prowadziły ją organy rządzącej partii PZPR (Biuro Polityczne z I Sekretarzem), Urząd do Spraw

Wyznań oraz organy Bezpieczeństwa Publicznego, od 1955 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Specyficzną cechą tej polityki były uwarunkowania geopolityczne i zmiany w kierownictwie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej.

W pełni podzielam pogląd i ocenę autora dotyczące efektów pracy szefów i urzędników Urzędu do Spraw Wyznań. Byli to ludzie bardzo dobrze przygotowani merytorycznie do wykonywania swych zadań. Zaliczam ich niemal wszystkich do zwolenników tzw. opcji realistycznej, którzy byli przekonani, że religia w społeczeństwie polskim ma charakter trwały. Uważali, że normalne procesy laicyzacji społeczeństw współczesnych nie dają się powstrzymać przez stosowanie przymusu państwowego. Dlatego opowiadali się za liberalizacją polityki wyznaniowej państwa, poszanowaniem indywidualnej i kolektywnej wolności wyznania oraz uznaniem neutralności światopoglądowej państwa. Wyrazem normatywnym zwycięstwa tej opcji były ustawy wyznaniowe z 17 maja 1989 r.

Działalność dydaktyczna i organizacyjna habilitanta obejmuje: wykłady, ćwiczenia oraz seminaria z politologii religii, religioznawstwa i historii politycznej XX wieku. Wspólnie z A. Piaseckim przygotował i wydał podręcznik akademicki *Historia polityczna Polski 1952 – 2002*. Efektem prowadzonych od 2006 i 2009 r. seminariów jest wypromowanie 32 magistrów i 140 licencjatów oraz udział w egzaminach jako recenzent (300 studentów). Od 2002 r. pełnił funkcję opiekuna Koła Naukowego Unii Debat Oksfordzkich na Uniwersytecie Zielonogórskim. W 2011 r. był organizatorem międzynarodowej konferencji nt. *Prześladowania z powodów religijnych we współczesnym świecie*. Uzyskał wiele nagród i wyróżnień za pracę dydaktyczną. Pełnił przez dwie kadencje funkcję zastępcy dyrektora Instytutu Politologii Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Po zapoznaniu się z pracą habilitacyjną i dorobkiem naukowym oraz działalnością dydaktyczną dr Ryszarda Michalaka jestem przekonany, że jest on

dojrzałym i samodzielnym pracownikiem naukowym. Jego liczne publikacje, wyróżniające się znajomością ogromnej literatury i materiałów archiwalnych, stanowią znaczący wkład do historii politycznej, ważnej dla społeczeństwa polskiego. Wzbogacają naszą wiedzę o Polsce w krytycznym okresie jej dziejów.

Wszystkie wskazane w recenzji wartości licznych publikacji pozwalają mi z pełnym przekonaniem i osobistą satysfakcją stwierdzić, że dorobek naukowy dr Ryszarda Michalaka odpowiada warunkom i wymaganiom określonym w art. 16 i 17 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniom w zakresie sztuki (Dz. U. 65, poz. 595) z późniejszymi zmianami.

Warszawa, dn. 26 listopada 2014 r.

A handwritten signature in purple ink, appearing to be 'M. Ryszard', is written over the date line.